RESEARCH FOCUS
xalqaro ilmiy jurnali
hamkorligida

DOI
10.66073/ReFocus-Conf/0910045

QR-kod maqolaning DOI sahifasini ochadi

SAHIFALAR
244–247

TIL
Qoraqalpoq

IQTIBOS UCHUN
Alimbayeva Aseliya Kaiirjan qızı. B.Genjemuratov shıǵarmalarında janapaylardıń qollanılıw ózgesheligi // «O‘zbekiston olima ayollarining mamlakat taraqqiyotiga qo‘shayotgan hissasi» mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari (Nukus, 2026-yil 9–10-oktyabr). – Nukus, 2026. – B. 244–247. – DOI: https://doi.org/10.66073/ReFocus-Conf/0910045

B.GENJEMURATOV SHÍǴARMALARÍNDA JANAPAYLARDÍŃ QOLLANÍLÍW ÓZGESHELIGI

Alimbayeva Aseliya Kaiirjan qızı
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti
e-mail: kaiirjanovna@gmail.com

Annotaciya: Maqalada shayir B.Genjemuratov shıǵarmalarında janapaylardıń qollanılıwı, olardıń semantikası hám stilistikalıq ózgeshelikleri úyrenilgen. Janapaylardıń shayir shıǵarmalarındaǵı qosımsha mánileri semantika-grammatikalıq hám stilistikalıq jaqtan analizlengen.

Tayanısh sózler: Lingvopoetika, morfologiya, grammatika, janapay, semantika, stilistika.

Janapaylar – sózlerdiń leksika-grammatikalıq kategoriyası sıpatında semantikalıq hám funkcionallıq jaqtan oǵada quramalı til birlikleri. Janapaylardıń kóp mánililigi, shegaralarınıń anıq emesligi, mánisi kontekstke yamasa sóylew jaǵdayına baylanıslı bolıwı olardıń semantikasın anıqlawdı qıyınlastıradı. Janapaylar tildegi belgili bir grammatikalıq kategoriyalardıń jasalıwında áhmiyetke iye bolsa, ekinshi jaǵınan modallıq máni beriwge kerekli element bolıp esaplanadı. Ózi dizbeklesken sózdiń mánisine qaray bir janapaydıń ózi hárqıylı máni ańlatıwı múmkin. Janapaylardıń usınday kóp mánililigi olardı toparlarǵa bóliwdi qıyınlastıradı. Janapaylardı klassifikaciyalaǵanda birinshi gezekte olardıń sózlerge beretuǵın qosımsha mánilerin, modallıq, emocional-ekspressivlik boyawların hám kóp mánilik qásiyetlerin, olardıń atqaratuǵın xızmetin, sonday-aq basqa sóz shaqapları menen qatnasın esapqa alıw kerek. Tek sol jaǵdayda ǵana olarǵa tolıq sıpatlama beriw múmkin [2]. Sonlıqtan janapaylardı leksika-semantikalıq hám grammatikalıq jaqtan izertlew úlken áhmiyetke iye.

Janapay sózlerdiń izertleniwi usı waqıtqa deyin túrkiy tilleri boyınsha jazılǵan ilimiy grammatikalıq miynetlerde túrlishe qaralǵan: ayırımları janapay sózlerdi óz aldına sóz shaqabı dese, ayırımları kómekshi sózden affikslik xızmetke ótken deydi, al geyparaları basqa kómekshi sózlerdiń (modal sózler) ishine kirgizedi. Janapaylardı basqa kómekshi sózlerden bólip alıp izertlegen N.E.Petrov óziniń yakut tilindegi janapaylarǵa arnalǵan monografiyasında: «Janapaylardı klassifikaciyalawda hárqıylı pikirlerdiń bolıwı tereń teoriyalıq bazanıń bolmawınan, janapaylardıń hár qıylı tiykarda: (semantikası, xızmeti yamasa qollanılıwı, dúzilisi yamasa kelip shıǵıwı boyınsha) klassifikaciyalanıwı hám bul sóz shaqabınıń haqıyqattan da kóp qırlı jáne quramalı bolıp, morfologiyanıń basqa kategoriyaları sıyaqlı hártárepleme izertlenilgenliginde» [6], – dep kórsetedi.

Janapaylar kóp qırlı hám quramalı kategoriya. Janapay sózlerdiń leksikalıq mánisinen góre, grammatikalıq mánisi kúshlirek boladı. Olar tilde hárqıylı qosımsha máni beriw, gápti

tolıqtırıw maqsetinde qollanıladı. Sonlıqtan janapaylardı túsindirgende onıń semantikalıq qásiyeti baslı orında turadı. B.Genjemuratov lirikasında da kómekshi sózlerdiń, sonıń ishinde janapaylardıń qollanılıwına ayrıqsha itibar berilgen. Shayır shıǵarmaları tilinde janapaylar sóz hám sóz dizbeginde hár túrli qosımsha – modallıq, emocionallıq, abstrakt grammatikalıq mánilerdi bildiriw ushın jumsalǵan:

-ma/-me, -ba/-be, -pa/-pe janapayları tilimizde eń kóp qollanılatuǵın janapaylar. Bular atawısh sóz hám feyil sózler menen bir dizbek bolıp qollanıladı. Ásirese, bayanlawısh bolatuǵın sóz benen dizbeklesedi: Bul oǵım *ba*, ya túsim *be* [7:22], Sonshelli jawızsań *ba*, ayralıq? ... [7:55], Toymadıń *ba* yalǵanshınıń oyınına?! ... [7:75] – bul mısallarda avtor *"ba?"* janapayın qollanıw arqalı óziniń berejaq oyın ele de kúsheytip, ritorikalıq soraw gáp formasın dúze alǵan. Máselen, sońǵı mısalda shayir "Toymadıń *ba* yalǵanshınıń oyınına?!" dep Qaratawǵa qarata sorawlıq máni beriw arqalı, óz ishki sezimlerin bere alǵanlıǵın kóriwimizge boladı. Bunday mısallardı tómendegi qatarlarda da ushıratıw múmkin: Kók gúmbez sınajaq *pa?!* ... Astawǵfirilla! ... [7:85], Jer qushtı *ma* yáki aspan juttı *ma?!* ... [7:90], Dúnyaǵa men qarızdarman *ba!* ... [7:96]. Joqarıda kórsetilgenindey avtor, oqıwshıǵa dúnya hám ótmish haqqındaǵı oyların usı soraw janapaylardı qollanıw arqalı sheber jetkerip bere alǵan.

-da/-de, -ta/-te janapayı gáptiń mánisin kúsheytiw janapayları bolıp, gáptegi bir sózdiń yamasa pútin gáptiń mánisin kúsheytip, oǵan qosımsha máni beriw xızmetin atqaradı. Gáptegi bir sózdiń keyinine dizbeklesip, sol sózdiń mánisin basqa sózlerge qaraǵanda kúsheytip kórsetedi: Aspanıw – záminge *de* Bizler kerekpiz! ... [7:18], Jańa jılım!... Sennen tilek... – meni *de* aya... [7:28], Seni *de* qıynaydı ma dártler usınday [7:53], bas aylansa – kewil *de* tentek [9:19], Isenemen aldasań *da* sózlerińe [7:140]. Birinshi mısalda shayir belgili bir tábiyat kórinisin súwretlew arqalı, qaharmannıń ishki sezimlerin, debdiwlerin kúshli emocional-ekspressivlik usılda kórsete alǵan. Ekinshi mısal, shayirdıń "Júregimde ǵáletiy shanshıw" dep atalǵan qosıǵınan alınǵan bolıp, avtor bul qatarlar arqalı Ana Jerge bolǵan ishki oy-tolǵanısların kórsetiwge háreket etken. Janapaylar gáptiń aqırındaǵı bayanlawıshqa dizbeklesip kelgende, pútkil gáptiń mánisin kúsheytip kórsetedi: Bir kókbet eken ózi, dúkanshı da! [10:10].

-da/-de janapayları birgelikli aǵzalar menen dizbeklesip kelgende olardıń hárqaysısınıń mánisin basqa sózlerge salıstırǵanda kúsheytip beredi: toyda da, azada da máńgi sherikpiz [7:18], Qádirin bilmey dúzdiń de, úydiń de [7:119], Gúllerdi – ballardı da, shallardı da ... [7:121], Dosqa da, jawǵa da suw berer Saylar [8:32].

E.Dáwenovtıń miynetinde -da/-de janapayı waqıt bağınıńqılı gáplerge dizbeklesip kelgende, ol bağınıńqılı gápten ańlasılatuǵın mánini anaǵurlım kúsheytip kórsetetuǵınlıǵın aytıp ótken [1]: Erteń *de* kelip jetti [7:116].

Ayırım miynetlerde -da/-de janapaylarınıń sınarı retinde -ta/-te janapayları berilgen [3]. Al, keyingi shıqqan miynetlerde tek -da/-de janapayları kórsetilgen [1,3,4]. Bul mısallar arasında heshqanday mánilik ózgeshelik joq. Akademik A.Dáwletov olardıń tiykarǵı ózgesheligi seslik tárepinde ǵana ekenligin aytadı [5]: Biz ekewimiz qaldıq ta qoydıq ... [7:117], Aqılǵa tentekshilik te etedi [9:8].

-dá, -aq, -hám janapayları: Únsiz pútinligiń bárinen yaman – *dá* [7:12], Bir jalt etip janbay-*aq*, ruwxıy sónerge megzer. [7:19], El-jurtı súygen jigit sendey-*aq*

DOI 10.66073/ReFocus-Conf/0910045

bolar ... [7:63], biz *hám* aytpaǵan [9:3], hám nápsi hám shıdam qursawındamız [7:81], Shıray, húsni hám ǵayıp boldı ... [7:113], quyashtıń nurında hám ada boldı [8:114]. Kúsheytiw janapayınıń bul formaların qollanıw arqalı, avtor pikirdi ele de tereńrek túrde kórsetiwge háreket etkenligin kóriwimizge boladı. Máselen, birinshi keltirilgen mısalda shayir sol nárseniń únsizligi, sessizligi barlıq nárseden de jaman ekenligin ele de kórkemlep jetkeriw maqsetinde *"dá"* janapayın qollanǵan bolsa, keyingi mısalda shayirdıń Rústembek atlı joldasın marapatlaw barısında *"aq"* kúsheytiw janapayın paydalanǵan. -da/-de, -ta/-te janapayı *hám* janapayı menen sinonim boladı. Gáptegi hám janapayınıń mánisi -da/-de janapayına salıstırǵanda tásirlirek ekenligin sońǵı mısallar arqalı kóriwimizge boladı. Bunnan basqa da, shayir shıǵarmaları tilinde janapaylıq xızmettegi tómendegi qatarlardı ushıratıwımızǵa boladı:

-misli salıstırıw janapayı: biz bul úlkeniń *misli* qahanlarımız [7:63];

-áne, -mine siltew janapayları: *mine*, házir páske qarap tańlay qaǵar janlanıp [9:5];

-tek, -ǵana, -tek ǵana janapayları ózi qatnaslı bolǵan sóz benen dizbeklesip kelip onı basqalarınan ajıratıp, sheklep kórsetiw ushın jumsalǵan: sorlaǵan mańlayı shor *ǵana* ekenseń [9:11], Shańqıldaǵan jógi dawısıńnan *tek* te [9:16], bul minez *tek ǵana* saǵan jarasar [9:16], Qáhárli ayazın sıylaǵansań *tek* [9:19], *tek* qasqırdıń dárti menen ulıydı [9:28], Men máńgige tek seni kúttim [7:118].

Bul jerde avtor ayırıw-sheklew janapayların qollanıw arqalı, oqıwshınıń dıqqatın sol nársege ajıratıp qaratıwǵa háreket etkenligi bayqaladı. Máselen, «bul minez *tek ǵana* saǵan jarasar» degen qatarlar shayirdıń «Jollı»ǵa arnalǵan oda» dep atalǵan qosıǵınan alınǵan. Bul jerde avtor iytke qarata onıń minezin basqalardan ayırıp-sheklep kórsetkenligin kóriwimizge boladı. Al keyingi «Qáhárli ayazın sıylaǵansań *tek*» [9:19] qatarları «Taw buyrıǵı» dep atalǵan muhabbat mazmunındaǵı qosıǵında keltirilgen bolıp, bunda men saǵan ashıq bolsam da, sen maǵan tek ǵana qáhárli ayazıńdı sıyladıń dep óz ishki oyların jetkerip beredi. Usılayınsha shayir barlıq shıǵarmalarında, hárbir sóz shaqabın orınlı qollanıw arqalı, poetikalıq tásirsheńlikti ele de arttırıwǵa hám oqıwshıda ózgeshe tásir qaldırıwǵa erisken.

Juwmaqlap aytqanda, janapaylardıń nominativlik xızmeti bolmaǵanlıqtan, olar gáp aǵzası bola almaydı. Tilimizdegi janapay sózlerdiń haqıyqıy mánisi, ásirese, gápte basqa sózler menen dizbeklesip kelgende ǵana anıqlanadı. Biz bunı B.Genjemuratov shıǵarmaları tilinde kórip shıǵıwǵa háreket ettik. Shayir shıǵarmaları tilinde sheber túrde qollanılǵan hárbir janapay sózler, shıǵarmanıń ele de tásirli hám qunlı bolıwında úlken áhmiyetke iye.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Дәўенов Е. Қарақалпақ тилинде көмекши сөзлер. – Нөкис «Билим» 1994.

2. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиндеги жанапайлардың классификациясы ҳаққында. // «Өзбекистан РИАҚБ Ҳабаршысы», – Нөкис, 1992, №2.

3. Ҳәзирги қарақалпақ тили. Морфология. – Нөкис. «Қарақалпақстан», 1981.

4. Ҳәзирги қарақалпақ тили грамматикасы. Сөз жасалыў ҳәм морфология. – Нөкис, 1994.

5. Дәўлетов А. Ҳәзирги қарақалпақ тили. Фонетика. - Нөкис, 1994.

DOI 10.66073/ReFocus-Conf/0910045

6. Петров Н.Е. частицы в якутском языке. - Якутсы, 1978.
7. Генжемуратов Б. Абыржы. Нөкис «Bilim», 2024.
8. Генжемуратов Б. Сайланды шығармалар. Нөкис «Қаракалпакстан», 2012.
9. Генжемуратов Б. Аптаптың емири. Нөкис «Bilims, 1987.
10. Генжемуратов Б. Саратан. Нөкис «Каракалпақстан», 1990.

DOI 10.66073/ReFocus-Conf/0910045